

Z maloměsta okresní město (urbanistický vývoj Žďáru nad Sázavou: etnologický pohled)

Josef Porsch

Je známou skutečností, že životní prostředí má na člověka a jeho kulturu značný vliv. Celkem snadno můžeme za životní prostředí pokládat i město. Jde sice o prostředí do značné míry umělé a nesoucí s sebou daleko větší kontrasty než při životě v přírodě, ale o prostředí – podle mého názoru – pro výzkum o to zajímavější.

Velký počet lidí, který každý člověk ve městě potkává, jej nutí k jejich redukcii na poměrně malou vymezenou skupinu příbuzných a známých, které vykazují některé znaky tradičních malých společenství. Mají nejenom společný způsob komunikace, podobné směřování a zájmy, ale dosti často také společné vnější znaky, rituály a filosofii. Každý člověk ve městě je obvykle členem několika takových skupin. Město poskytuje svým obyvatelům nejen více známých, ale i větší možnosti zábavy, pracovních příležitostí, sociální a zdravotnické péče atd. Mohlo by se zdát, že vzhledem k tomu, že jde o lidský konstrukt, může většina obyvatel ovlivnit to, jak bude město vypadat a jaké životní podmínky tedy bude poskytovat. Podobně jako u mnoha jiných kulturních jevů je opak pravdou. Každé město má svoji charakteristickou podobu, kterou utvářely dějiny a lidé během nich. Ta pak tvoří kulisu, na níž se odehrávají životy obyvatel města a ti si ani nemusí uvědomovat, jak silně formuje jejich každodenní bytí.

Stejně jako lidé žijících ve vesnických společenstvích dochází i u obyvatel města k identifikaci nebo vymezování se vůči svému žitému prostředí. Reakce mohou být různé: od blízkého vztahu k jedné lokalitě města přes rozlišování (např. které části jsou hezké a které ne) až k otevřené averzi vůči městu jako celku, ať už je projektována na cokoli.

Urbanizace, která provázela socialistický režim,¹ se sice v každé zemi odvíjela

¹ Termíny „socialismus“, „komunismus“ a „kapitalismus“ používám v obecně pojímaném slova smyslu bez nároku na jakoukoli jejich hlubší definici.

podle specifických hledisek, zpočátku však byla určována sovětským vzorem.² Po roce 1948 tedy směřovala situace k rozsáhlé industrializaci zejména chudých krajů. Jedna z takových centrálně řízených industrializací proběhla na Vysočině, konkrétně ve městě Žďár nad Sázavou. Zde bylo v roce 1949 započato s budováním velkého slévárenského a strojírenského podniku Žďas (otevřen 1951), který se brzy stal rozhodující ekonomickou silou na Vysočině. Nárůst jeho rozměrů (už v roce 1953 už měl osmnáct set zaměstnanců, v roce 1963 pak 4870 a největšího počtu dosáhl v roce 1967 – přes 6300) způsobil i specifický vývoj města Žďáru, které bylo původně zemědělským maloměstem s minimem průmyslu. Městem, které leželo v opravdu chudém kraji a které mělo po válce (v roce 1950) 4511 obyvatel. Tedy mnohem méně než počet nově příchozích zaměstnanců do továrny. Počet obyvatel samotného města rostl velmi rychle nejen díky migraci, ale také díky značnému přirozenému přírůstku (například mezi lety 1950 a 1960 narostl počet obyvatel o 114 %, mezi lety 1960 a 1970 o dalších 57 %; v roce 1962 již město dosáhlo desetitisícové hranice, v roce 1972 překročilo metu 15 000, o dalších deset let později pak 25 000, která se ale už dodnes příliš nezměnila). Následkem toho přestaly městské bytové, infrastrukturní a společenské podmínky dostačovat a velmi brzy bylo přistoupeno k rozsáhlému budování a přebudování města.

Tato studie je součástí rozsáhlejšího výzkumu, který se koná ve Žďáru nad Sázavou. Jejím cílem je pokusit se postihnout urbanistický vývoj města s několika etnografickými podněty. Jedná se o jeden výstup z výzkumu, jehož cílem je postihnout každodenní způsob života lidí za socialismu dříve, než bude v myslích lidí zcela převrstven. Je třeba říci, že tomuto tématu se dosud v našem prostředí nikdo soustavně nevěnoval. V české etnografii existují obecné práce o industrializaci za socialismu.³ Pokud jde o výzkum socialismu z hlediska orální historie, zabývá se jím Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd.⁴ Z hlediska kvalitativní sociologie se zaznamenávání životních historií socialistické éry věnoval projekt SAMÍSEBE.⁵ Metodicky etnografii socialismu zarámoval zejména Roth (2000). Etnografie socialismu podle něj pracuje s kvalitativními i kvantitativními daty; ta

² Musil, J. 2001. Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. *Sociologický časopis* 3:275–296.

³ Souborný přehled podává např. Fojtík K. – Skalníková O. 1965. Výzkum průmyslových oblastí v československé etnografii. *Český lid* 52:131–143.

⁴ Zejména Centrum orální historie. Ze dvou nejdůležitějších prací věnovaných socialismu jmenujme Vaněk, M. a kol. 2002. *Ostřívkův svobodu: kulturu a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Milan Otáhal, Miroslav Vaněk 1999. *Sto studentských revolucí: studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha: Lidové noviny.

⁵ Viz zejména Konopásek, Z. (ed.) 1999. *Otevřená minulost*. Autobiografická sociologie státního socialismu. Praha: Karolinum.

druhá však bere pouze za pomocná. „Ačkoli se bývalé socialistické země rychle mění, je překvapující vidět, jak přetrvává vliv forem jednání, chování a myšlení vypěstovaných „reálným socialismem“ (...) a lidmi vyvinuté, osvojené a internalizované obranné strategie v uplynulých 45 letech tak, aby zvládli každodenní život, který byl strukturovaný převážně deficitní ekonomikou, zásahy totalitního státu a socialistickou podobou modernizace. (...) Socialistická minulost je vtékána do životních příběhů miliónů lidí – a do mnoha z jejich současných každodenních činů. Mimo hmatatelnou, objektivní stránku má velmi silnou subjektivně-osobní stránku.“⁶ Obě stránky lze zkoumat zavedenými etnografickými metodami – zejména metodami orální historie a biografie.⁷ Roth, jeden ze zakladatelů tohoto etnografie socialismu, definuje její práci jako pohyb výzkumníka mezi archívem a terénem (*between archive and field*), tj. vzájemné srovnávání archívních materiálů, soudobých publikací a periodik, fotografického materiálu s tím, co si pamatují pamětníci.⁸ V těchto rozhovorech leží těžiště výzkumu. Úskalím této metody z hlediska exaktní vědy je skutečnost, že vzpomínky jsou subjektivní, plné emocí a nepřesností. Tomu se etnografie snaží předejít shromažďováním velkého počtu výpovědí k podobnému tématu, snahou o výběr pamětníků (v našem případě zejména na základě sociálních sítí, zejména z pamětníků starší a střední generace), snahou ponechat vypravěči co největší prostor (aby se po vyčerpání emocí dostal jaksi „hlouběji“), snahou reagovat na jeho narativní preference apod. Nakonec jsou takto získané informace porovnávány – jak už bylo uvedeno – s dokumenty písemnými. Výzkum však nezavrhne subjektivní dojmy pamětníků, naopak, považuje je za velmi důležité.

Prostředí Žďáru nad Sázavou slouží jako regionální příklad. K tomu, abychom pochopili co nejhloběji procesy, které ve městě probíhaly, musíme znát i jeho urbanistický vývoj. Pokud se odvoláme na psychologii, pak bydlení, infrastruktura a společenské zázemí jsou základními stavebními kameny převážné části společenských aktivit.

⁶ Roth 2000:5.

⁷ Články zaměřenými na tento druh výzkumu se věnuje časopis *Biograf*. K metodologii viz například Fischer-Rosenthal, W., Rosenthal, G. 2001. Analýza narativně-biografických rozhovorů. *Biograf* 24:9–20; Hamarová, N. 2000. O narativitě a biografickém vyprávění. *Biograf* 22:47–52. výzkumu a ještě něco navíc (recenze). *Biograf* 22:71–4; Konopásek, Z. 1999. Od černé knihy k černé skříňce: Komunismus relativizujícíma očima. *Biograf* 18–19:3–24.

⁸ Roth 2000:5. Tento metodologický výzkum byl úspěšně aplikován ve dlouhodobém výzkumném projektu „Každodenní život v socialistické vesnici“ v Bulharsku. V současné době se používá při výzkumu zaměřeném na každodenní život v socialistickém zázemí v sedmi zemích – Bulharsku, Jugoslávii, Slovensku, Polsku, Estonsku, Rusku a České Republice. Součástí výzkumu v České Republice je i tato práce. Cílem výzkumu je mimo jiné pochopit dlouhodobé vlivy socialismu na struktury současného každodenního života.

Co způsobuje charakteristický dojem, jímž na nás působí Žďár nad Sázavou? Pokud jej dnes navštívíte, udiví vás patrně, jak znatelnou stopu tu zanechala socialistická výstavba. Přijedete-li do města vlakem, uvítají vás vysoké panelové domy, postavené v osmdesátých letech. Panelové domy spolu s halami Žďasu představují nejviditelnější dominanty města. Široká ulice vás po delší době dovede od nádraží až na náměstí, kde jako by se střetla historická část a část moderní. Na půli náměstí stojí staré domy, na druhé půli moderní panelové obchody. Budeme-li pokračovat dál, přejdeme řeku Sázavu a dostaneme se ke žďárskému zámku. Tato hlavní tepna města je po obou stranách lemována sídlišti vzniklými po roce 1950. Ve městě samozřejmě vede několik pro chodce důležitých vedlejších tras – jedna odbočuje u přechodu řeky Sázavy doleva na sídliště Žďár nad Sázavou III (Stalingrad), další doprava na sídliště U průmyslové školy a Vysočany, jiná směřuje ze Stalingradu do Žďasu, další podél Sázavy ad.

Pokud srovnáme hranice města po válce a dnes, je rozdíl markantní. Město se tradičně rozkládalo kolem dvou ústředních komunikací; uprostřed bylo velké náměstí. Za staveními se rozbíhaly pruhy polí. Zástavba sahala až k řece a překračovala ji jen minimálně. Sídlíště budovaná v padesátých letech začala tvořit jakési „nárůstky“ na původní zástavbě. Město se rozložilo i na druhou stranu Sázavy a propojilo se se zámkem Žďár. Pásová pole byla rozorána a také nová zástavba narušila původní logiku uspořádání domů. K jakým změnám v půdorysu města došlo napoví více obrázky.

Ve městě nalezneme všechny prvky charakteristické pro tehdejší způsob plánování, výstavby a rozvržení staveb a jinak „kultivovaných“ prostor v krajině. Město bylo budováno k obrazu socialismu, jak je vidět nejen na jeho vzhledu a na investicích, které ve městě za krátkou dobu proběhly, ale také například na slovech ministra strojírenství Poláčka, která 29. října 1953 pronesl ve Žďasu: „*Ve Žďáru budujeme nový socialistický závod a je nezbytně třeba, aby zde vyrostlo i nové socialistické město.*“⁹ A právě budování ukázkového socialistického města prolínalo urbanistický vývoj Žďáru nad Sázavou během let čím dál více. Po vzniku Žďasu mělo být ze Žďáru nad Sázavou podle plánu vybudováno středně velké město, které by svými parametry odpovídalo novým podmínkám, posléze – zejména po roce 1968 – šlo o „pacifikování“ vzpurného kraje a města.

⁹ Bubák (1996:23).

1. Nejstarší stavby Žďáru nad Sázavou

Podívejme se nejprve na město Žďár před začátkem velké výstavby v padesátých letech. Po většinu svého trvání se řadil spíše k menším městům v oblasti. Ještě roku 1860 zachovávalo město gotický půdorys se záhumenicovými pozemky, táhnoucími se za jednotlivými staveními.

Ve Žďáru se dodnes zachovalo několik původních staveb a jejich souborů. Některé z nich dokonce tvoří podstatnou část kognitivní mapy obyvatel, která přetrvává z období socialismu dodnes. V dalším výkladu se pak zaměřím zejména na výstavbu bytovou; veškerá další výstavba totiž probíhala v návaznosti na ni. Vznik infrastruktury proto zmíním spíše okrajově a spíše jen pro časové srovnání doby „před Žďasem“ a po něm. Stejně tak jsem věnoval samostatnou studii výstavbě továrny, protože továrna – ač byla napojena na město zdá se – jako by byla světem sama pro sebe.

Nejzajímavější zachovalou částí města z hlediska urbanistického a historického je Žďár nad Sázavou II (bývalý Zámek Žďár), a to **areál bývalého cisterciáckého kláštera** přestavěného počátkem 18. století Janem Blažejem Santinim Aichlem ve stylu vrcholného baroka, který se bez podstatných změn uchoval i s okolím dodnes.¹⁰ Za pozornost stojí **kostel Nanebevzetí Panny Marie a sv. Mikuláše** v areálu zámku, který je druhým největším chrámem na Moravě. Světovým unikátem je také Santiniho **poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené Hoře** z roku 1722 s půdorysem ve tvaru hvězdy zahrnutý do seznamu světového dědictví UNESCO. Stavební činnost v této oblasti byla řízena právě existencí těchto památek a oblast zůstala dlouho fakticky oddělena od vlastního města.¹¹

Před zámkem vede hlavní silniční tah směrem na Žďárec nad Doubravou přes **vzácný barokní most se sochami**, za zámkem nalezneme **dolní hřbitov** z roku 1709 také od Santiniho (původně se třemi, dnes se čtyřmi eliptickými kaplemi znázorňujícími Nejsvětější Trojici a zároveň vytvářejícími v půdorysu tvar lebky) a **bývalou klášterní hospodu Táferna**, která je v provozu dodnes.

¹⁰ Jde nejen o stavby (mlýn, pivovar, stáje, zemědělské objekty, kamenný most se sochami ad.), ale i o zachovalé krajinné proporce. Pro bližší informace o velmi zajímavé historii vztahu města a kláštera odkazuji mj. Kibic (1987) a na Pospíšil, J. 1996. *Žďár a stezka liblická. Žďár nad Sázavou: Kalpingovo dílo*. Nesmíme zapomenout ani na reprezentativní dějiny města (Zemek 1974).

¹¹ Více viz Zemek (1974:193). Postupně docházelo k rekonstrukci celého arcálu. První byly zpřístupněny bývalé opatské konírny s expozicí Santiniho v roce 1973. Už územní plán v roce 1957 počítal s tím, že z dálkového pohledu je Zelená Hora dominantou; nicméně dnes jí obklopuje vysoký les, takže je vidět jen špička kostela. Více o historických stavbách ve Žďáru nad Sázavou viz Jurman, H. (1999).

Přirozeným středem města bylo odedávna dnešní náměstí Republiky (dříve Velké náměstí, v roce 1971 přejmenované na náměstí K. Gottwalda), obklopené starými domy (mnohé mají ještě gotický původ). Na jeho severním konci stojí volně bývalá **radnice**, nejvýraznější budova v centru. Vznikla spojením a přestavbou dvou gotických domů v roce 1607 při povýšení Žďáru na město. Poslední rekonstrukce proběhla v roce 1973. Za radnicí nalezneme **farní kostel sv. Prokopa**, který tu stál již od druhé poloviny 13. století. Jeho dnešní podoba je výsledkem mísení stylů baroka a novogotiky koncem 19. století. Nedaleko kostela stojí Tvrz, která pochází z dob kolem roku 1270, kdy městečko Žďár přesídlilo do dnešních míst. Sloužila rychtářovi, později tu sídlila škola a dnes je tu Regionální muzeum.

V roce 1901 byl v secesním slohu vybudován **Národní dům**, ve kterém se konala setkání nejrůznějších spolků, schůze, zábavy, koncerty a přednášky. V roce 1981 však doznal přestavby v socialistickém stylu a stalo se z něj městské divadlo. Z let 1927–1929 se zachovala **Sokolovna**, tehdy největší budova sdružení Sokol v kraji. V téže době (1927–1928) byl postaven na místě zájezdního hostince, který odkoupila Lidová strana, **Lidový dům** s tělocvičnou a prostory pro divadlo a plesy. Později se zde usídlil Okresní dům dětí a mládeže.

K důležitým prvkům symbolické mapy města patří také **pomníky**: morový sloup Nejsvětější Trojice od Jakuba Steinhübbla z roku 1706 na náměstí Republiky ve středu města, sochy hutníka a strojníka u vstupu do průmyslové školy (z roku 1963), socha rudoarmejce (v parčíku v Nádražní ulici), socha dělníka před vstupem do Žďasu, dnes již neexistující socha milicionářů na náměstí Republiky a další.

2. Začátky poválečné výstavby

Po druhé světové válce byla většina domů ve městě Žďáru poškozena. Nejhuře zasáhla válka město hlavně v jejích posledních dnech. Bytový fond představovalo v roce 1948 jen 2 341 bytů (přímo ve městě jich bylo 1 043), mnohé velmi špatně vybavené. Převažujícím stavebním materiálem domů bylo dosud dřevo, nepálené cihly, kámen a také pálené cihly. První poválečné úpravy města byly skromné. Jakmile se začal budovat Žďas, začala nabídka pracovních příležitostí ve městě velmi brzy silně převyšovat jeho zdroje. A zde se nachází počátek velkého budování.

První pocity a dojmy příchozích (které jsou velmi důležité pro další vývoj náhledu přistěhovalých lidí na město) nejsou ani s odstupem času příliš pozí-

tivní. Už o příjezdu na vlakové nádraží píše jeden pamětník: „(...) *váhali bychom vystoupit, protože to, co jsme ve sporém osvětlení viděli, nám běžné nástupišťe nepřipomínalo. Různé nádražní budovy nabíraly jen několik barvů po stavbářích.*“¹² Ještě v roce 1955 vzpomíná jiný: „*Místo nádražní budovy nás přivítala dřevěná bouda.*“¹³ Ani lidé přišli až začátkem šedesátých let nevnímají situaci ve Žďáru nad Sázavou jinak: „*Myslím si, že charakter vesnice si zachoval velmi dlouho (...). Já pocházím z Náchodska čili znám takový město jako je Náchod, kterej vlastně byl dycky město. Tam i když byly zchátralý baráky, tak to bylo město. Ale tady uprostřed náměstí to byla vesnice vyloženě (...). Takže si myslím, že ty lidi, který tady byli opravdu od těch padesátých let, tak tady zažili takový pionýrský doby, skoro dohybatelský. Protože si asi užili všeho možnýho.*“¹⁴ Pocity příchozích byly mnohdy opravdu smíšené, i když na ně čekala nabídka zaměstnání a vyhlídka na brzké získání bytu: „*Sto osmdesát kilometrů od místa bydliště svých rodičů. Neznámí v neznámém městě.*“¹⁵ V těchto pocitech nalézáme počátek pozdějšího střetávání obyvatel přistěhovalých a starousedlých.

Rychlý vzrůst města od roku 1950 je velmi zajímavým fenoménem, který stojí za bližší pohled, protože podstatně ovlivnil výklad historie města. Propagační brožura z roku 1975 líčí obrazem klidně plynoucí řeky tuto realitu nové doby: „*Sázava plyne a připomíná městu čas, který se nezastavil.*“¹⁶ S rychlostí urbanistického růstu města souvisí zajímavá skutečnost: v dobových dokumentech se opakovaně objevuje postesknutí, že obyvatelé města neznají názvy ulic a nevědí, kde se která ulice nachází, a to ještě v roce 1969.

První část výstavby byla organizovaná podle směrného plánu architekta Oldřicha Plhoně z Krajského projektového střediska Stavoprojekt v Jihlavě. Starší územní plán vůbec nepočítal s několikanásobným zvýšením obyvatel. Proto vyžadoval úpravy.

První bydlení (do získání bytu) zaměstnanců Žďasu – protože o ty šlo především – se odehrávalo v dřevěných domcích, rodina často bydlela jinde (například u známých, v místě původního bydliště apod.). Ještě koncem padesátých let píše kronikář města, že sem tisíce dělníků „*denně přivážejí vlaky a autobusy i z míst hodně vzdálených.*“¹⁷ Pamětník doplňuje: „*To znamená z těch vesnic z toho*

¹² Růžička (1996:26).

¹³ Růžička (1996:41).

¹⁴ Rozhovor č. 9 – Z. B., přistěhovalý, rozhovor vedl Josef Porsch 21.8. 2001. (Uvádím vždy, zda člověk bydlel ve Žďáru nad Sázavou původně nebo se přistěhoval, protože je to důležité pro téma práce. Záznamy všech rozhovorů se nacházejí v archívu autora.)

¹⁵ Růžička (1996:41).

¹⁶ Svobodová – Matoušek (1975:13).

¹⁷ Obecní kronika, s.82.

okolí Žďáru se rekrutovali třeba až ze vzdálenosti čtyřicet kilometrů, možná padesát, vlakem třebas. Dokonce Brňáci jezdili, z Přibyslavi, Havlíčkův Brod..." A přidává příklad jednoho známého, který když byl nucen zůstat ve městě déle, přespával v garáži.¹⁸

Budování bytů a infrastruktury se stalo pochopitelně jednou z priorit. Byty nejprve financoval Žďas, velmi brzy však započala i individuální a družstevní výstavba. Byty od podniku získávali přednostně perspektivní odborníci. Nejkratší oficiální trvání doby, než člověk dostal byt, bylo tři měsíce, což bylo v té době na Československo neslýchané: „2. září jsem nastoupil do Žďasu a 1. listopadu jsem se stěhoval do dvoupokojového bytu. Něco neuvěřitelného prostě v širokém okolí,“ vzpomíná pamětník.¹⁹ Byt dostávali lidé pod podmínkou uzavření smlouvy s podnikem na deset let. „Bytové nevolnictví a obecněji bytová politika patřily k těm nejučinnějším prostředkům moderního paternalismu státního socialismu,“ komentuje situaci Olga Šmídová, která se problematikou bytů za socialismu podrobně zabývala.²⁰

Nedostatky ve výstavbě města spočívaly také v trvalém rozporu mezi velkými plány a malou výrobní kapacitou národního podniku Průmstav, který navíc dával přednost požadavkům Žďasu, jedinému solventnímu investoru. Velká část nejen bytového fondu, ale i školských, kulturních a dalších zařízení byla až donedávna finančně zajišťována Žďasem. Nemalou měrou ale přispíval také stát, po mnoho let hradil schodek rozpočtu MNV. Bytová výstavba tedy dlouho zaostávala za skutečnými potřebami a navíc brzdila budování veřejných objektů (např. kina). Obojí s sebou přinášelo i mezilidské problémy: „Vedle pracovních starostí měla většina pracujících také starost o rodiny, které žily odloučeně. Postupně přidělování bytů v sídlišti bylo předmětem téměř denních diskusí o tom, zda daný pořadník není obcházen a každé stěhování provázela zcela pochopitelná závist.“²¹

Státní byty měl na starost městský úřad. Ten zahltili nově přicházející lidé požadavky na byty na mnoho let. Bytová komise ale neměla co přidělovat, přestože, jak píše kronikářka „je pravda, že závod Žďas staví značné množství svých bytových jednotek, ale umísťuje v nich cizí odborné pracovníky, které nutně potřebuje. Ve Žďáře tedy není prakticky žádný byt volný (...)“²²

Jako první bylo pro zaměstnance Žďasu postaveno 32 přízemních domků fin-

¹⁸ Rozhovor č. 4 – J. Š., přistěhovalý, rozhovor vedl Josef Porsch 21. 8. 2001.

¹⁹ Rozhovor č. 1 – Z. S., přistěhovalý, rozhovor vedl Josef Porsch 22. 8. 2001.

²⁰ In: Konopásek (1999: 171–205).

²¹ Bubák (1996:123).

²² Obecní kronika, s. 127. Není bez zájmovosti, že kronikářka se narodila v Bohdalově v okrese Žďár, jde tedy o „Žďáráka“. Dále pokračuje: „a podíváme-li se ještě, jak v roce 1954 hrdlí rodiny maďarské a cikánské národnosti, tj. v nouzových barácích za Annylonem, v paždernách na zboření...“

ského a dánského typu, tzv. danmarků (budovány 1950–1957) a sedm dvoupatrových budov s jednopokojovými byty o několika lůžcích pro svobodné, tzv. svobodárny (1950–1951). První sídliště obytných bloků budované v letech 1950–1965 na Ptáčkově kopci vymezovaly ulice Okružní, Komenského a V Zahrádkách a bylo dálkově vytápěné přímo ze Žďasu. Zpočátku neslo i v oficiálních dokumentech pouze obecné označení jako například „nová dělnická čtvrť za Amylonem“, „nové sídliště“ nebo jen „sídliště“. Tato jména přetrvávala také mezi obyvateli dosti dlouho. MNV však brzy ustavil název **Stalingrad**. Později (v roce 1962) bylo „*po kritice Stalinova kultu osobnosti*“²³ a po patrně marné výzvě MNV lidem „*aby dávali své připomínky k přejmenování názvů*“²⁴ pojmenováno Žďár nad Sázavou III. Název Stalingrad však dodnes v širokém měřítku přetrvává a je důkazem trvanlivosti kolektivní paměti.

Sídliště Stalingrad bylo stavěno přímo a jen pro zaměstnance Žďasu, ať už pocházeli ze Žďáru nebo se do něj přistěhovali. V roce 1952 tu bydlelo čtyřicet procent jeho zaměstnanců. Ostatní dojížděli anebo bydleli jinde ve městě. Když se podíváme na mapu města, je vidět, že Stalingrad byl vlastně satelitním městem, fakticky odděleným od staré zástavby. A nejenom Stalingrad – velké části ostatních sídlišť tvoří takové satelity propojené jen minimálně se starým městem. V pozdějších letech, zvláště v letech sedmdesátých, začali někteří lidé na tento fakt poukazovat jako na chybu. Např. autoři reprezentativních Dějin Žďáru nad Sázavou a městský kronikář si v té době se smutkem stěžují, že tuto situaci se dosud „*nepodářilo zcela zlikvidovat ani pozdější snahou vytvořit celoměstský kompaktní organismus.*“²⁵

Sídliště Stalingrad leží na pravém břehu řeky Sázavy (jádro se nachází na levém). Hlavní magistrála ze Stalingradu do Žďasu vede mimo střed města a obchází ho. To poskytuje prostor k velmi zajímavým úvahám o počátečních vztazích města a Žďasu i na každodenní úrovni. Poloha nového sídliště nebyla samoučelná: byla ovlivněna mj. převažujícími směry větrů a také plánovanou, ale neuskutečněnou trasou místní železnice Žďár nad Sázavou – Ždírec. Ještě jedna věc návštěvníka města zaujme: Stalingrad leží přímo naproti Žďasu, ve svahu, odkud je továrna vidět „jako na dlani“ – jako by se chtěla připomínat zaměstnancům i doma. Domníval jsem se, že tomu není náhodou, pamětníci však jakýkoli takový záměr popírají.

Sídliště má po svém dokončení 2 114 bytů. Jde o několikapodlažní domy se

²³ Obecní kronika, s. 238.

²⁴ Obecní kronika, s. 224.

²⁵ Zemek (1974:188).

sedlovou střechou, monokulturní stavby obvyklé tehdy i jinde. Pro město to byla výstavba do té doby netypická (rychlé ubytování velkého množství lidí na poměrně malé ploše), přesto ve srovnání s pozdějšími panelovými domy z mého hlediska esteticky únosná. Navíc některé domy na sídlišti vyzdobili pozoruhodnými kresbami na téma lov, rybářství, zahradnictví a rolnictví akademičtí malíři Karel Němec a Richard Přikryl.

Podmínky obyvatel prvních bytů nebyly nijak příznivé: „*Město v té době bylo jen málo lákavé na pohled i vybavenost (...). Špatné nebo žádné komunikace, chodníky k domům bez terénních úprav, chodilo se po prknech a holínky byly celoroční obuvi. Nedostávalo se palivo na tehdejší lokální vytápění bytů,*“ a tak se topilo šiškami a stovebním dřívím.²⁶ Na holínky jako symbol tehdejšího života ve městě vzpomíná vícero informátorů.

3. Další výstavba ve Žďáru nad Sázavou

V roce 1956 byl skupinou Františka Kočího ze Státního projektového ústavu Stavoprojekt Brno vypracován nový směrný plán města, který se měl stát základním podkladem pro další výstavbu města. Jeho snahou bylo mj. propojit staré město s „městem novým“ – Stalingradem. Směrný plán také kladl důraz na doplnění a využití historického města. Pokus o nápravu byl tedy učiněn: „*Sídliště Žďár nad Sázavou III bylo částečně zrušeno jako samostatný satelit tím, že bylo realizováno zastavění na hraně říčního údolí na pravém břehu řeky Sázavy, které vytvořilo alespoň náznakovou prostorovou jednotu s protějším břehem starého města, a obvod sídliště byl doplněn okrajovým dokončujícím zastavěním proti volné přírodě. Chudá silueta sídliště byla pak obohacena výstavbou dominant, umístěných na pohledově exponovaných místech.*“²⁷ Těmito dominantami se staly školy, internát, ONV, dům obchodu a služeb a kino. Tato část sídliště patří k nejexponovanějším dodnes. „*Proto všechny projekty byly navrženy a provedeny atypicky, náročněji.*“²⁸ Zvláště zajímavá je stavba kina a plastika akademického sochaře Arnošta Košíka ze žuly a železa před ním. Žula a železo jsou dva místní materiály, pojímané jako symboly kraje. Podnětů směrného plánu bylo ale využito jen zčásti a zejména chaotický způsob výstavby bytů byl často i nadále na různých úrovních kritizován.

Ve městě však fungovala pružná družstevní výstavba. Ve druhé polovině šedesátých let začaly státní úřady poskytovat tomuto druhu výstavby podporu (půjčky

²⁶ Bubák (1996:21).

²⁷ Zemek (1974:187).

²⁸ Zemek (1974:187).

– někdy i nevratné) a lidé vzájemnou pomocí dokázali sami vybudovat své bydlení. Postupně tento druh bytové výstavby ve městě převládl. Představitelem takového druhu výstavby je **sídlště „Vysočany“**, tvořené rodinnými domky. Od roku 1951 se tu staví v podstatě dosud, v centru vznikly svépomocí prodejny. Sídlště Vysočany propojuje jako pomyslná pupeční šňůra vlastní město a zámek Žďár. První domky tu začali stavět hlavně původní obyvatelé Žďáru, ale velmi brzy je následovali i lidé přistěhovalí.²⁹

Po dokončení sídlště Stalingrad začala v roce 1964 výstavba dalšího **sídlště**, nazvaného „**U průmyslové školy**“. Návrh vybudovat sídlště ve východním sousedství historického náměstí byl zpracován už v roce 1960. Projekt vypracoval Krajský projektový ústav Stavoprojekt rok nato; rada MNV sice návrh přijala, ale s velkými výhradami. Vzhledem k velkému nedostatku bytů však výstavba začala podle původního plánu. MNV se odvolal ke Krajskému národnímu výboru (KNV) v Brně a ten zadal řešení sídlště katedře urbanismu Vysokého učení technického v Brně. Výsledný projekt byl prezentován jako urbanistické poučení z výstavby Stalingradu. Podle něj pak bylo v letech 1962–1971 dobudováno sídlště pěti až osmipatrových domů s celkem 1 174 byty. Nejlépe podává jeho obraz dobová literatura: „*Hlavním vstupním areálem do obytné části sídlště bude středisko obchodu a služeb, které bude tvořit východní část dnešního historického náměstí. Škola je situována ve středu sídlště, v poloze mimo komunikační frekvenci a je propojena se všemi skupinami bytových bloků pěšími cestami v klidných zelených páscech. V tomto sídlšti byla zdůrazněna funkce zeleně (...)* Vlastní sídlště na východní straně přechází do krajiny, na kterou navazuje skupina kaskádových rybníků a jež prochází lesem do údolí potoka Staviště.“³⁰

Během sedmdesátých let se celková bilance mezi požadovanými a předanými byty konečně začala vyrovnávat, a to dalšími projekty sídlště. V roce 1971 byla zahájena stavba dalšího **sídlště** – „**U nádraží**“ s 989 byty. Sídlště dotváří prostor před železničním nádražím a svou dominantností v tehdejších intencích představuje reprezentativní vstup do města. Jeho hranice tvoří silnice Žďár nad Sázavou – Jihlava a Smetanova ulice. Odtud vede přímá spojnice přímo do centra.

Počátkem osmdesátých let došlo k dalšímu nedostatku bytů a ten vedl k budování dalšího sídlště, vznikajícího individuální výstavbou pojmenovaného „**Pod vodojemem**“. To se nalézá na západním svahu území pod městskými vodojemy, v kontaktu se sídlštěm „U průmyslové školy“ a pojme kolem 2 200 obyvatel.

V roce 1982 byla v blízkosti kopce s poutním místem zahájena výstavba **sídlště**

²⁹ Bubák (1996:25).

³⁰ Zemek (1974:189).

„Zelená hora“ s rodinnými domky. Staví se tu vlastně dodnes. V roce 1982 byly přerušeny práce na sídlišti „U nádraží“ a stavební ruch propukl v dolní části, kde začalo vznikat již dříve **sídliště Libušín**. První část s 501 byty byla dokončena v roce 1984, druhá se 686 byty pak až roku 1992 (budována od roku 1987). V těchto místech vznikl v roce 1987 i dlouho plánovaný Dům kultury ROH s kapacitou 1 200 míst (financovaný Žďasem) a také ubytovna Žďasu (dodnes jedna z mála možností ubytování ve městě). Koncem osmdesátých let bylo dobudováno sídliště „U nádraží“. Skončila tak možná nadlouho poslední velká výstavba tohoto druhu.

Bytů bylo tedy ve Žďáru nad Sázavou vystavěno velké množství. Od roku 1947 do 1988 vzniklo 7 614 bytů, to znamená 88 % jejich současného celkového počtu. Velká výstavba ve městě se samozřejmě netýkala jenom bytů. Tvůrci socialistického stylu výstavby věděli o tom, že do veřejného prostoru přitahují lidi nejvíce zase jiní lidé a dovedli s touto skutečností pracovat. Tam, kde bylo třeba, podporovala výstavba aktivitu mezi budovami, tam, kde to záhodno nebylo, izolovala. Přesto se zdá, že výstavba Žďáru nad Sázavou probíhala do jisté míry (alespoň v prvních desetiletích) živelně, porovnáme-li například zmiňované odborné územní plány s realitou.

4. Přestavba středu města

Výstavba se dotkla i historického středu města. K prvním větším zásahům do staré zástavby města došlo už na začátku století. Po válce bylo historické náměstí poprvé upraveno v letech 1958–1960 podle návrhu arch. ing. Karla Zabela z Brna. Také náměstí se však muselo přizpůsobit nejen rostoucímu počtu obyvatel, ale také zvyšujícímu se významu města jakožto centra okresu a dalším vnitřním i vnějším tlakům. Domy na náměstí – původně soukromé – byly po válce vyvlastněny, jen několik z nich zůstalo v osobním vlastnictví. Možná proto, že neměly konkrétního vlastníka, docházelo k jejich rychlému chátrání. (Vzhledem k nepříznivým přírodním podmínkám Žďárska je třeba dbát na jejich opravu mnohem více než jinde.)

Od začátku šedesátých let se začalo reálně uvažovat o přestavbě části náměstí. Dochází k tomu, co autoři posledního knižního zpracování dějin města nazvali „**velké žďárské demolicé**“.³¹ Zdá se, že tato myšlenka visela ve vzduchu již déle: v roce 1952 připomíná rada KNV v Jihlavě Žďáru nad Sázavou: *„Je třeba uvážiti,*

³¹ Filka – Švoma (1998:143).

že vedle moderního sídliště nemůže trvati zvláštní staré město s nízkými patrovými a přízemními domy, s nehygienickými byty, dvory a hospodářskými budovami.“ Rada dále pokračuje svojí představou jeho podoby: *Je třeba spojit město se sídlištěm v jeden celek soustavnou asanací staré části, s konečným cílem vybudovati nové socialistické město [podtrhl J.P.] středního typu a nebudovati odděleně nová sídliště, která svým rozsahem nezbytně daleko přerostou město samé.*³² Zdá se tedy, že svoji roli tu hrály politické zájmy: město mělo být jakousi „výkladní skříní“ socialistického budování, čemuž nahrávala nejen demografická skladba (hodně mladých lidí) a struktura zaměstnanosti (velký podíl dělníků), ale také totální převrstvení identity starého Žďáru. Díky tomu se podle některých informátorů podařilo získat finanční prostředky pro malé město jinak nedostupné.

S chátrajícím středem města chtěli něco udělat i představitelé města. Tak například už v roce 1954 kronikář města konstatuje: *Je třeba nalézt prostředky, cesty a způsob, jak odstraniti stopy války na budovách ve městě a jak zachrániti domy před chátráním a pustnutím. V okresním městě velmi si všimají příchozí vzhledu města, úpravy ulic, čistoty...*³³

S úpravou náměstí úřady dlouho otálely. Koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let začala jeho radikální přestavba. Nikoli úprava, jak doporučoval územní plán z roku 1957: *„Renesanční a barokní obytné domy, i když se většinou svou vnější architekturou přizpůsobovaly pozdějším slohům, tvoří typický intimní prostor maloměsta.“*³⁴ Domy nebyly nijak historicky cenné, některé byly dokonce stavebně nevhodné, jejich hodnota však spočívala v urbanistickém zasazení do prostoru náměstí. Už v roce 1963 ale kronikář konstatuje: *„Podle výhledového plánu má být do konce roku 1965 asanováno 16 domů s 38 byty na dolní části náměstí. (...) Do roku 1970 se předpokládá asanace dalších 71 domů se 105 byty. (...)“*³⁵

Přestavba začala zbořením volně stojící budovy zvané Špalíček v horní části náměstí. Během sedmdesátých let byla postupně vybourána a přestavěna celá východní strana centra. Celá akce je v očích pamětníků spojena zejména s osobou tehdejšího předsedy Městského národního výboru (zvolen 1970). Domy, které dosud byly v individuálním vlastnictví, byly vykupovány nebo vyvlastněny. Na jejich místě nevyrostly nové byty, nýbrž budovy Střediska obchodu a služeb, a to velmi rychle. V každé budově vzniklo více obchodů – v každém podlaží vět-

³² In: Přípomínky rady KNV v Jihlavě k zajištění komplexní výstavby investičního celku Žďárských strojírny a sléváren, sídliště Stalingrad ve Žďáru nad Sázavou a města Žďár nad Sázavou. KNV Jihlava 11. 9. 1952., s. 19 a 20.

³³ Obecní kronika, s. 125.

³⁴ Kočí (1957:396).

³⁵ Obecní kronika, s. 244.

šinou několik, což dnes činí prostory velmi těžce využitelné. „*Takový ty městečka, který prakticky od vždycky byly městem, kolem toho náměstí mnoho malých obchůdků, tak ty jsou na tom dneska velice dobře. Protože ty obchody se třeba mění, ale pořád to jsou prostě pohyblivé obchůdky. Takovej velikánskej obchůdák se dneska rozseká na spoustu malejch, který maj špatný přístupy, špatný zásobování a je to potíž,*“ komentuje jeden pamětník.³⁶ V roce 1972 byla hlavní asanace náměstí dokončena. Koncem dubna bylo dosavadní Velké náměstí přejmenováno na Gottwaldovo.

V té době hodnotil autor reprezentativní publikace přestavbu následovně: „*Při přestavbě historického středu města se sleduje bohatší využití zeleně údolí Sázkavy, potoka Staviště a nezasvatitelného území v záhumení východní strany náměstí. Nové dominanty byly navrženy v souladu se stávajícími historickými dominantami, a to jak ve hmotách, rovněž tak ve výškách. (...) I když v uvedeném prostoru je pouze menší množství památkově chráněných objektů, je celé jádro ceněno jako soubor.*“³⁷ Snad proto byla přebudována jen východní strana náměstí, čímž navíc vznikly průchody do sídliště „U průmyslové školy“.

Oficiálně byla přestavba centra vnímána velmi pozitivně: „*Byli jsme příkladem pro řadu okresů i krajů,*“ píše později tehdejší starosta města.³⁸ V roce 1975 hodnotí propagační brožura města situaci následovně: „*Kdo projížděl našim městem naposledy před dvěma lety, nejlépe zhodnotí, jak se střed města mění k lepšímu. Postupně mizí nemalebná zákoutí a oprýskané vlhké zdi starých domů. Město přistoupilo k rozsáhlé přestavbě svého jádra, na místech bývalých zemědělských usedlostí a starých krámků vyrůstají moderní obchodní a správní budovy.*“³⁹ Další přestavba historického jádra pokračovala v polovině osmdesátých let spolu s výstavbou sídliště Libušín v ulici Dolní. Přestavba náměstí byla patrně katalyzátorem velkých názorových střetů mezi „přistěhovalci“ a „starými Žďáráky“, kategoriemi, které byly v té době silně vnímané. Pro obě strany představovalo náměstí ve své původní podobě starý Žďár se všemi konotacemi, které se k němu vázaly. V sedmdesátých letech byl „*nový vzhled města již evidentní a lidé jej postupně akceptovali jako realitu.*“⁴⁰ Přesto lidé cítili, že byla „*porušena jeho dosavadní identita.*“⁴¹ Přes všechny ty změny, které náměstí doznalo a všechny emoce, které s jeho změnou byly spojeny zůstává dodnes přirozeným centrem města.

Stejně tak odborné kruhy pohlížely na vývoj města s despektem. V roce 1983

³⁶ Rozhovor č. 9 – Z. B., přistěhovalý, rozhovor vedl Josef Porsch 21.8. 2001.

³⁷ Zemek (1974:191).

³⁸ Bubák (1996:25).

³⁹ Svobodová – Matoušek (1975:43).

⁴⁰ Filka – Švoma (1998:146).

⁴¹ Filka – Švoma (1998:145).

nebylo díky tomuto „urbanisticky a architektonicky necitlivému řešení“⁴² zařazeno do seznamu chráněných městských památkových rezervací a památkových zón ČSK.

Přestavba byla provedena téměř výhradně formou svépomocné výstavby organizované národními výbory (akce Z – Zadarmo), a to za čtyřicet miliónů Kčs. Nejednalo se při ní jen o stavbu bytů a úpravu veřejných prostranství, ale ve také o budování obchodů, sportovní haly, koupaliště, silnic, kulturního domu, škol, ba dokonce i o budovy národního výboru. Počty brigádnických hodin, které uvádí soudobá literatura, jsou opravdu úctyhodné: například jen v roce 1963 odpracovali lidé ve žďárském okrese 1,6 miliónu hodin, v samotném městě Zďár nad Sázavou pak čtyřicet tisíc hodin.⁴³

Kromě praktického cíle (vybudovat levněji a mnohdy i rychleji potřebnou infrastrukturu) sloužily akce Z také k „dotváření výchovy občanů v socialistickém duchu.“⁴⁴ Akce Z byly povinné, ačkoli byly prezentovány jako dobrovolné. „*Jak byla akce Z, tak jste se musel zúčastnit,*“ vzpomíná jeden ze žďárských pamětníků, „*jinak se na vás hledělo špatně. To musí všichni lidé přiznat, že to je pravda. Byla akce Z, oni nenutili, ale kdyby tam nešel, tak – jak se říká – oni si to pamatovali.*“⁴⁵ Některé možnosti pocítované jako výhody byly účastí na akcích Z podmiňovány (např. získání místa v jeslích). Někteří lidé museli obětovat i dovolenou (kvóty přesahovaly i sto hodin).

Vnímání akcí Z nelze samozřejmě zúžit jen na formu ovládnání lidí, mnozí lidé se jich účastnili prostě jen proto, že to bylo třeba; mnohdy tu nechybělo nadšení, humor ani vznikající přátelství. „*Lidi spojovaly společné zájmy,*“ popisuje svůj pohled na situaci Vojtěch Zdražil ve vzpomínkové publikaci Žďasu. „*Vytvářely se kolektivy, ve kterých si všichni skutečně nezištně pomáhali. Byla to spolupráce bez frází, přátelství bez falše. Neznámé rodiny přistěhovalců se poznávaly a vytvářely ovzduší nového domova. Když se zamýšlím nad všemi skvělými lidmi, kteří budovali Žďas, přisuzuji jejich vlastnosti generačním podmínkám. Byli to lidé, kteří na vlastní kůži poznali fašismus a hrůzy války. Strach o život a odpor proti Němcům je sblížil. Naučil se žít ve skromných podmínkách a především mladá generace byla ochotna obětovat vše pro nový život.*“⁴⁶

⁴² Kibic (1987:160).

⁴³ Konzbul (1975:169). Samozřejmě, že intenzita byla v průběhu let různá a ovlivňovalo ji mnoho jiných faktorů, nejen postoj občanů (finance, limity výstavby apod.). Viz též Grašofová (1988:25 an.).

⁴⁴ Konzbul (1975:170).

⁴⁵ Rozhovor č. 21 – O. B., přistěhovalý, rozhovor vedla Silva Singerová 22.8. 2001.

⁴⁶ In: Růžička (1996:41).

5. Vývoj infrastruktury města po válce

Stále nedostačující rychlost výstavby v prvních desetiletích budování Žďasu byla citelná nejen pokud šlo o byty. Chybělo i zázemí obchodů, inženýrských sítí, školní a zdravotní péče ad.

Z určitého pohledu je zajímavé, ale i příznačné a logické, že dobové prameny si nejvíce všímají **zásobováním potravinami**. Ještě dlouhou dobu po válce platil i ve Žďáru nad Sázavou přiděl na lístky (do roku 1953, kdy proběhla měnová reforma). Tehdy byl potravin opravdu nedostatek. Podobná situace však panovala po celém Československu – ve Žďáru nad Sázavou byla ale zostřená ještě nedostatkem vhodných prodejních prostor. Obchody, které byly dimenzované na město před rokem 1950, nemohly nápor nových spotřebitelů unést. Navíc „nově otvírané prodejny se ukázovaly záhy jako nefunkční a nemoderní.“⁴⁷ Začaly být otevírány první samoobsluhy (od roku 1958), které vzbudily velkou pozornost a které mohly rychleji uspokojit více zákazníků: „První dny, než se kupující a zvědavci nasýtí nového způsobu prodeje, byly v prodejně takové návaly, že musel udržovat pořádek příslušník SNB.“⁴⁸

Po zrušení přidělů na lístky problémy se zásobováním města ještě nějaký čas přetrvávaly – a to nejen v tradičně nedostatkovém zboží. Později se situace začala zlepšovat, přesto ale (v roce 1958) poukazuje kronikář města na pokračující nedostatky: „Ve Žďasu se konala v lednu porada o zásobování Žďáru potravinami. Bylo konstatováno, že zásobování je horší oproti jiným městům. Žďár se svými deseti tisíci obyvateli je patrně podnikovými ředitelstvími obchodů stále považován za město s 3 500 obyvateli. (...) Podle odboru obchodu ONV (...) je Žďár vykrýván nad krajský průměr.“⁴⁹ Tato situace souvisí s pocitem obyvatel města, který podle kronikáře získali během šedesátých let, že v jiných oblastech je zboží více a že Žďár je stále považován za periferii Jihomoravského kraje. Oficiální argument však celkem adekvátně oponoval velkou kupní silou obyvatelstva.

Kronikář města považoval za důležité věnovat každý rok místo výčtu nedostatkového zboží. Např. o Vánocích 1959 píše: „Byl nedostatek jižního ovoce a čokoládových výrobků, především vánočních kolekcí. V tom si lidé vypomáhali podle starých receptur vlastními výrobky z různých směsí odlévaných do formiček. Tyto nedostatky byly centrálně kompenzovány zlevněním obuvi, textilu, pracovních oděvů, ale také másla, sádla,

⁴⁷ Filka – Švoma (1998:129). Jde o začátek šedesátých let.

⁴⁸ Obecní kronika, s. 155.

⁴⁹ Obecní kronika, s. 155. Je zajímavé, že porada na toto téma se koná ve Žďasu. Ukazuje to na větší provázanost města a podniku, než jsem původně předpokládal.

ryžje... *Obecně vždy něco chybělo.*⁵⁰ Tato skutečnost byla úzce spojena se vznikáním nejrůznějších fám.

Pokud jde o **služby**, zajišťoval jejich nejpodstatnější část od roku 1950 v podstatě až do konce komunistické éry Sdružený komunální podnik v různých podobách. Vedle něho samozřejmě nepochybuji o existenci sociální sítě, která časté výpadky ve fungování státních služeb suplovala.

Vzdělávání a péči o děti zajišťovala v roce 1945 na tehdejším území města jedna mateřská škola, jedna základní škola a jedna vyšší učňovská škola. To bylo brzy málo. Jak rostl počet obyvatel, byl o jesle, mateřské školy a školy vůbec obrovský zájem. Například druhá školka otevřená v září 1957 „*je počítána pro 120 dětí, byla však ihned zaplněna.*“⁵¹ V roce 1987 už ve městě tedy existovalo 7 jeslí (z toho troje podnikové), 18 mateřských, 8 základních, 5 středních škol a dále pak zvláštní škola a lidová škola umění.

Změněná situace po roce 1950 vyžadovala také řešení **dopravní situace**. Ačkoli do Žďáru vedla železnice už od roku 1898 byla teprve v roce 1953 dokončena dlouho protahovaná dostavba trati na Brno. Zvyšoval se samozřejmě i počet autobusových linek, který ale dlouho nedostačoval pokrýt spádovou oblast. V polovině šedesátých let dojíždělo veřejnou dopravou do Žďáru za prací, do úřadů a do škol denně 4 500 lidí, na počátku let sedmdesátých už 5 500 lidí ze zhruba 12 000 ve Žďáru zaměstnaných.

Dopravní podmínky se zlepšovaly i v samotném městě. Vnitroměstská doprava zahájila činnost roku 1958; stavěla tehdy na Velkém náměstí. Dnes je tu sedm linek (v letním období šest) a autobusová doprava má vlastní nádraží hned u nádraží železničního. Ačkoli komunikace byly budovány v hojně míře již od počátku padesátých let, dodnes zůstaly mnohé věci nedořešeny. Územní plán z roku 1957 například počítá s obchvatem města, hlavní silnice však vede středem města a po cenném barokním mostě u zámku dodnes.

Než byla v roce 1985 uvedena do provozu nová poliklinika, fungovalo ve Žďáru nad Sázavou pouze **zdravotní středisko**. Vlastní nemocnici Žďár nemá (nejbližší je v Novém Městě na Moravě), i když o její stavbě se uvažovalo. Mnoho podobných projektů zůstalo jen „na papíře“ zejména kvůli přednostnímu stavění bytů.

Kulturní život ve městě byl zvláště před masovějším rozšířením televize velmi bohatý. Před válkou existovalo ve Žďáru velké množství tělovýchovných, kul-

⁵⁰ Filka – Švoma (1998:128).

⁵¹ Obecní kronika, s. 143.

turních a zájmových aktivit a spolků, ale válka na tomto poli mnohé změnila: většina jich byla zrušena. Po válce se sice mnohé obnovily, ale na tak velký příliv obyvatel nemohly stačit: „*Lidé kromě práce vyžadovali společenské a kulturní vyžití, kino, chtěli sportovat i v těchto těžkých podmínkách. (...) Nebyla televize ani kino, a tak se začalo hrát loutkové divadlo. Ve sklepních místnostech svobodáren se promítaly pohádky, nebo se dětem prostě četly (...). Kolem bloků se vytvářelo hřiště na volejbal a pískoviště. Divadelní nadšenci začali hrát opravdové divadlo pro děti i dospělé. Objevili se hudebníci různých forem a začali taneční zábavy a slavné plesy.*“⁵²

Cílem MNV bylo po vytvoření materiálních podmínek „*učinit vše pro to, aby obyvatelé získali k městu a k oblasti vztah jako k domovu.*“⁵³ Městské úřady zvolily dva prostředky, jak cíle dosáhnout: zaprvé cestu budování kulturních zařízení, která by ukázala kulturní tradice Žďárska novým obyvatelům a za druhé cestu povzbuzování a podchycování zájmové činnosti lidí. Nejaktivnější organizací na poli kulturního vyžití byl (po roce 1968 monopolní) Jednotný klub pracujících, řízený odbory Žďasu. Vznikl v roce 1965 dohodou mezi všemi závody ve městě. Pořádal velké množství akcí (např. do roku 1986 prý plných 3 101 akcí). Pod jeho křídly fungovaly kroužky, divadelní, taneční i hudební soubory apod. Mimo jiné přešla také sokolovna pod jeho správu. V roce 1987 byl vybudován Dům kultury odborů Žďasu (tedy ne městský dům, jako mnohde jinde, ale podnikový) s kapacitou 1 200 míst.⁵⁴

Město se stalo opravdovým kulturním centrem regionu. Žďár hojně navštěvovaly různé divadelní soubory, hudební skupiny ad. V roce 1968 přitáhla do města obrovské množství lidí svatojánská pouť (podle dobových pramenů se jí zúčastnili snad všichni obyvatelé Žďáru). Od roku 1960 probíhají ve městě kulturní slavnosti Žďárské kulturní léto. V roce 1992 se poprvé konalo mezinárodní řezbářské sympóziu Dřevěná plastika. O tři roky později byla založena tradice podzimní kulturní Slavnosti jeřabin. Kulturních akcí a organizací bylo ve městě během let samozřejmě mnohem více, nemám však dostatek prostoru věnovat se jim a pro zvolené téma ani nejsou relevantní.

Centrálně pořádané kulturní události byly pro KSČ velmi důležitým prostředkem k ovlivňování lidí. Továrna (a tím i strana) tak měla dohled nejen nad vnějším a vnitřním prostorem pracujících, ale i nad jejich volným časem.

Historie **městského muzea** sahá do třicátých let dvacátého století. Muzejní

⁵² Bubák (1996:23).

⁵³ Skalníková (1981:198).

⁵⁴ Více Viz též Grašofová (1988:25 an.) a 25 let Jednotného klubu pracujících ve Žďáru nad Sázavou.

sbírky (hlavně národopisné s regionálním charakterem) byly umístěny nejprve ve škole, od roku 1937 pak v tvrzi. Většina sbírek však padla za obětí požáru v posledních dnech války. V padesátých letech byly nově shromažďované předměty soustředěny v zámku Žďár, od roku 1992 pak opět zpátky v tvrzi v Regionálním muzeu města Žďaru. V roce 1957 byla vybudována expozice jedinečného **Muzea knihy** v zámku Žďár a v roce 1973 vznikla tamtéž síň **J. B. Santiniho**.

Městská knihovna Matěje Josefa Sychry má tradici už od roku 1848 a patří s více než 170 000 svazky, velkým množstvím periodik, hudebních nosičů a CD ROM dodnes k velmi důležitým kulturním centrům města i regionu. Také knihovna samotná pořádá kulturní pořady pro školy a veřejnost.

Do roku 1948 vycházel v Novém Městě na Moravě týdeník **Naše Horácko**; ten zanikl s přesunem místa okresu. Od začátku padesátých let začaly ve všech tehdejších okresních městech vycházet **Vesnické noviny** (zpočátku orientované na zemědělství, od poloviny padesátých let i na ostatní oblasti života okresu). Později (1960) je nahradil **Směr Vysočiny**, od roku 1969 vychází dodnes jako okresní noviny pod názvem **Vysočina**. Ve Žďasu začal už 1953 vycházet podnikový časopis **Žár Vysočiny**, který existuje dodnes.

Od sedmdesátých let se také začíná prosazovat nejen v souvislosti s obrovským rozvojem města pohled na péči o krajinu jako celek, důraz na vyváženost lidského a přírodního. V roce 1970 byla vyhlášena Chráněná krajinná oblast Žďárské vrchy s administrativním centrem ve Žďaru nad Sázavou. Propagační brožura tak může v roce 1975 o městě konstatovat, že se „*stará, aby nová výstavba byla v souladu s charakterem krajiny i s charakterem dochovaných stavitelských památek.*“⁵⁵ Skutečnost však byla jiná – jak lze vidět i na dnešním vzhledu města.

K 1. červenci 1980 byly ke Žďaru nad Sázavou připojeny některé okolní obce,⁵⁶ což znamenalo další územní nárůst města, který s individuální výstavbou pokračuje – i když v omezenějším měřítku – vlastně dodnes. Velké bytové projekty už ve městě neprobíhají.

Závěr

Za období existence Žďasu se město Žďár nad Sázavou změnilo k nepoznání. Oficiální prezentace této skutečnosti dokonce uvádí, že „*posledních čtyřicet let*

⁵⁵ Svobodová – Matoušek (1975:46).

⁵⁶ Hamry, Jámy, Lhotka, Počítky (Vysoké), Polnička (Stržanov, Račín), Světnov, Sklené, Vařín (Sazomín), Veselčko (Cinkáj).

znamená mnohem více než dříve celá staletí.“⁵⁷ Díky řízení industrializaci a řízenému budování města se cíleně „odstranil se rozdíl mezi městem a venkovem“⁵⁸ a dřívější chudé maloměsto se změnilo v „moderní město“, kde se pod „rozřázenou oblohou skrývá obrovské množství poctivé práce“⁵⁹ v „město nových domů, město televizorů a všech moderních vymožeností. Takový život vytváří socialistická společnost.“⁶⁰ Přesto ve městě můžeme vidět některé relikty, které přetrvaly jeho překotný růst (např. honosné nádraží nemá automatickou tabuli odjezdů vlaků, ale cedule se tam dávají ručně). Socialistický vývoj předurčil i výhledy Žďáru do budoucna. I tady jsou „karty rozdány“ a záleží jen na obyvatelích a jejich zastupitelích, jak se svým dědictvím – které není ani špatné ani dobré, prostě je – naloží.

Literatura:

- Bubák, A. 1996. Žďas je kus mého života. In: *Cesta k pramenům*, ss. 22–25. Žďár nad Sázavou: Žďas.
- Filka, I. – Švoma, J. 1998 (1). *Přehledné dějiny Žďáru nad Sázavou od nejstarších dob do roku 1980*. Žďár nad Sázavou, Grašofová (1988:25 an.).
- Jurman, H. 1999. *Žďársko. Turisticko-vlastivědný průvodce obcemi a jejich okolím*. Tišnov: Sursum.
- Kibic, K. 1987. Rekonstrukce a přestavba centra Žďáru nad Sázavou. *Architektura ČSR* 2:160–163.
- Kočí, F. 1957. Výstavba Žďáru nad Sázavou. *Architektura ČSR* 16:393–409.
- Konopásek, Z. (ed.) 1999. *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.
- Konzbul, J. (ed.) 1975. *Budování socialismu na Žďársku*. Brno: Blok.
- Obecní kronika 1947–1973*. Uložena v Regionálním muzeu města Žďár nad Sázavou.
- Roth, K. 1992. Narrating in Socialist Everyday Life. In: Simon Bronner (ed.) *Creativity and Tradition in Folklore. New Directions*. Logan: Utah State UP, 127–139.
- Roth, K. 2000. *From the Study of „Folk Culture“ to the Study of (Socialist) „Everyday Culture“: An Undesired Transition?* Plenary paper presented at the conference of the International Association for Southeast European Anthropology, Sofia, September 14–17.
- Růžička, S. (ed.) 1996. *Cesta k pramenům*. Žďár nad Sázavou: Žďas.
- Skalníková, O. 1981. Formování nové průmyslové oblasti – Žďársko, In: *K některým otázkám vývoje průmyslových oblastí v podmínkách výstavby socialismu*, Opava
- Svobodová, H. – Matoušek, M. 1975. *Žďár nad Sázavou. Město s minulostí – město budoucnosti*. Žďár nad Sázavou: REFO – ČTK.
- Zemek, M. (ed.) 1974. *Dějiny Žďáru nad Sázavou*. 3.díl: 1784–1974. Brno: Muzejní spolek v Brně, MNV ze Žďáru nad Sázavou.

⁵⁷ Předseda MNV Žďár Vratislav Knoflíček v úvodu k Grašofová (1988).

⁵⁸ Předseda MNV Žďár Vratislav Knoflíček v úvodu k Grašofová (1988).

⁵⁹ Grašofová (1988:1).

⁶⁰ *Směr Vysočiny* 5. 5. 1960.

A small town becomes a county town (the urbanistic development of Žďár nad Sázavou: An Ethnological approach)

Josef Porsch

This study is part of a more extensive research programme taking place in Žďár nad Sázavou. The aim is to try to capture urbanistic development of the town with some ethnographic incentives. One outcome of the research aims to map the everyday way of life of people during socialism before it is lost. The locale of Žďár nad Sázavou serves as a regional example. In order to thoroughly understand the processes that have been taking place in the town we have to be aware of its urbanistic development. Housing, infrastructure and social background are the foundation stones of most of the social activities.

During the existence of the Žďas factories, the town of Žďár nad Sázavou has changed beyond recognition. Officially it is said that the last four decades mean more to the town than the whole of previous centuries. Thanks to controlled industrialisation and monitored town planning, the difference between town and countryside has been purposefully erased. The former poor small town turned into a modern one where, under socialism a lot of fair work had gone on; a town of new houses, a town of TVs and all the modern conveniences. Such is the life created by the socialist society.

Yet we can see some relics that survived the town's mushroom growth (for example, a splendid train station which does not have an automatic train departure board, the notices are still inserted manually). The socialist development has also determined Žďár's future outlooks. Even here, 'the cards are dealt' and it is up to the residents and their representatives to deal with their heritage, a heritage that is neither bad, nor good.